

УДК:159.9:351.74 (477)

THEORETICAL CONCEPTS OF A NEGATIVE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF A PERSONALITY

Miloradova Natalya

*Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Kharkiv National University
of Domestic Affairs, Kharkiv, Ukraine.*

ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ НЕГАТИВНОГО ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ ОСОБИСТОСТІ

Мілорадова Наталя Едуардівна

*к. психол. н, доцент, професор кафедри педагогіки та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна*

Abstract

The article describes negative features during moving the career ladder. The author considers the questions of the personal positive and negative professional development of a personality. The author points at such features of the negative professional development of a personality like: problems related to getting over a professional crisis, professional disruptions, picking a scenario of a professional development.

Анотація

В статті аналізуються негативні аспекти просування особистості по професіогенетичних сходинках. Автор розглядає питання особистісного позитивного та негативного професіогенезу, акцентуючи увагу на особливостях саме негативного професіогенезу особистості, а саме проблемах пов'язаних з подоланням криз професійного становлення, виникненням деформацій та де-струкцій, обранням сценарію особистого професійного розвитку.

Keywords: professional development, positive professional development, negative professional development, crisis of professional development, professional deformation, professional disruption, professional development scenarios.

Ключові слова: професіогенез, позитивний професіогенез, негативний професіогенез, кризи професійного становлення, професійна деформація, професійна деструкція, сценарії професійного розвитку.

Постановка проблеми. Сучасне життя вимагає від особистості високого рівня професіоналізму, компетентності, активності та гармонійного розвитку. Динамічні зміни сьогодення потребують фахівців, майже в усіх сферах суспільства. Сучасні дослідники для позначення особистісних змін, які відбуваються в процесі засвоєння і здійснення професійної діяльності і обумовлені характером цієї діяльності, використовують поняття «професіогенез». В загальному розуміння «професіогенез» - це цілісний безперервний процес становлення особистості фахівця, що починається з моменту вибору і прийняття майбутньої професії і закінчується, коли людина припиняє активну трудову діяльність. Кожний етап професійного становлення фахівця відбувається завдяки специфічним зовнішнім та внутрішнім соціально-психологічним детермінантам.

Але просування особистості по професіогенетичних сходинках не завжди носить прогресивний характер, доволі часто можуть виникати проблеми пов'язані з подоланням криз професійного становлення, деформацій та деструкцій особистості. Крім того, під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів можуть розвиватися різні професіогенетичні сценарії від плавного рівномірного розвитку до професійної катастрофи. Тому увага дослідників професійного становлення особистості [4] привертається до існування як особистісного позитивного професіогенезу так і особистісного негативного професіогенезу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш істотний вплив на розвиток концепцій позитивного та негативного «професіогенезу» фахівця на

сучасному етапі здійснили праці видатних зарубіжних та вітчизняних науковців, а саме: проблема професійних відхилень розглядається в роботах Е. Зеєра, С. Дружилова, Н. Пряжнікова, Р. Грановської, Л. Корнеєва, А. Маркової, В. Медведєва, Е. Симанюка та ін.; кризи професійного становлення особистості аналізують Л. Анциферова, Ф. Василюк, Н. Глуханюк, Е. Зеєр, Є. Климов, А. Маркова, Л. Мітіна, Е. Симанюк, А. Фонарьов та ін.; професійні сценарії розвитку розглянуто в працях О. Бодальова, Е. Зеєра, Е. Симанюк та ін..

Мета статті – проаналізувати особливості теоретичних концепції негативного професіогенезу особистості фахівця.

Виклад основного матеріалу. Діяльність є невід'ємною складовою способу життя людини, важливим засобом її формування та розвитку як члена суспільства і особистості. Професійне виконання діяльності поряд з визначальним позитивним ефектом може призвести до побічних наслідків. Особистісний і професійний розвиток зумовлюють один одного. З одного боку, риси особистості (потреби, інтереси, рівень домагань, інтелектуальні особливості тощо) суттєво впливають на вибір професії та подальше професійне самоздійснення. Наявність такого потенціалу та достатнього або високого рівня стартового професіогенетичного стану особистості може сприяти досягненню професійної майстерності, творчій самореалізації, а з іншого боку, може стати на заваді професійному становленню.

Особистісний позитивний професіогенез має місце у разі відповідності професії особистісним структурам, досягнення успіхів, майстерності в професійній діяльності, що підсилює мотивацію особистого розвитку і сприяє творчому розвитку і саморозвитку особистості засобами професії. У результаті позитивного професіогенезу відбувається «посилення» особистісний структур і особистості в цілому, формується професійний тип особистості з характерною манерою діяльності, поведінки, спілкування, інтересами, позиціями, що все більш надійно і успішно виконує професійні обов'язки, вражає

професійне середовище своїм своєрідним професійним стилем, має стабільно високі досягнення, вважається незамінним серед професіоналів [4].

Як зазначають фахівці, негативний професіогенез виникає у разі невідповідності особистості професії. Особа, що не стала професіоналом (особистість без професійної майстерності), часто характеризується поведінковими ускладненнями, роздратованістю, конфліктністю, сприймає свою професію як муку, страждає від неї. В результаті негативного професіогенезу в процесі довготривалих професійних занять виникає явище професійної деформації або деструкції особистості. Негативний професіогенез виявляється у загостренні уваги до об'єктів і явищ, пов'язаних з професією, при одночасному зниженні інтересу до всього іншого, що зрештою призводить до однобічності світогляду, обмеженості, професійної упередженості: особистість втрачає чутливість до інших життєвих сфер, окрім професійної діяльності. Ефектом негативного професіогенезу є також надмірна заглибленість особи в професійну діяльність – особливий професійний фанатизм, коли особистість перетворює професію в засіб нових життєвих досягнень, стає конфліктною і жорсткою у відносинах з іншими, формує специфічну професійну етику, що обслуговує її особисті прагнення.

Одним з проявів негативного професіогенезу є професійна деформація та деструкція особистості. Зацікавленість проблемою професійних відхилень (деструкцій, маргіналізму, деформації тощо) останнім часом зростає, що знаходить відображення у наукових працях В. Агавеляна, С. Безносова, Е. Бутиліної, О. Єрмолаєвої, Е. Зеєра, А. Деркача, С. Дружилова, Н. Пряжнікова, Є. Рогова, Р. Грановської, Л. Корнеєва, А. Маркової, В. Медведєва, Е. Симанюка та ін.

Проте сучасні автори, описуючи характеристики впливу професійної діяльності на особистість фахівця та його прояви, використовують різні терміни: «деформація особистості», «професійна деформація», «деформація професійної діяльності». При цьому терміни «деструкція» та «деформація»

часто використовуються як синоніми. Унаслідок чого виникає понятійна невизначеність зазначених термінів [8].

Неважко помітити, що загальна схожість професійних деформацій та професійних деструкцій полягає в тому, що обидва феномени негативно впливають на розвиток професійної діяльності та якості праці. Проте деструкція пов'язана з більш корінними змінами. Багато науковців вважають, що [8], процес професійної деформації особистості є умовою можливого розвитку професійної деструкції. Процес професійної деформації більше загрожує самому суб'єкту праці, негативно позначається на його життєдіяльності поза професійного середовища. Тоді як процес професійної деструкції суб'єкта праці зашкоджує самому професійному середовищу, знижується професійна ефективність фахівця та якість його праці.

Показником же професійної деформації є пристосування особи до вимог професійного середовища, що змінюються, одним конкретним, стійким у часі способом, який може не відповідати вимогам цього середовища або, навпаки, робити діяльність більш ефективною протягом певного часу. Проте деформація не може привести до розвитку ані суб'єкта діяльності, ані самої діяльності. Деформації можуть мати тенденцію з часом перетворюватись на деструкцію. Незважаючи на те, що професійну деформацію можна розглядати як одну з тенденцій професійних деструкцій, деякі автори [9,10] вважають професійну деформацію однією з форм її прояву.

Відмітимо, що професійну деформацію вчені трактують по-різному: як різновид професійного захворювання (Е.Зеєр); як порушення структури особистості, звуження кола інтересів та потреб до виключно професійних (О. Рубін); як вплив професійної діяльності на формування в особистості стійких зразків поведінки та мислення (Г. Грановська); як відхилення від певного соціального орієнтира, норми, професійної вимоги, які спричинені професійною роботою, що призводять до стійких змін у поведінці й діяльності (С. Геллерштейн, О. Рукавішніков); як зміни, що порушують цілісність особистості, знижують рівень адаптації й ефективність професійного функці-

онування (М. Смирнов); як негативний вплив професії на психологічні характеристики людини, що утруднює її поведінку в повсякденному непрофесійному житті (С. Геллерштейн); як свого роду компенсацію, що проявляється тільки у фахівців, які не мають достатнього рівня професійних знань і творчого мислення (Є. Борисова) як різке загострення якостей особистості фахівця, перенесення назовні професійних стереотипів поведінки, мислення, спілкування, що спричиняє ускладнення стосунків з іншими людьми, робить його поведінку неадекватною обстановці (Л. Корнеєва); як наслідок професійного стресу (О. Марковець); як дисгармонізацію особистості вчителя, спричинену педагогічною діяльністю (В. Бойко, О. Юрченко).

Професійна деформація людини як особистості являє собою комплекс специфічних і взаємопов'язаних змін у її структурі, що виникають внаслідок здійснення трудової діяльності. Ці зміни визначаються виконанням протягом певного часу діяльності як основної професії, перш за все, її змістом, організацією та умовами здійснення. Такі зміни виникають і виявляються на різних рівнях – процесів, станів, властивостей особистості, її свідомості та підсвідомості.

Професійна деформація може виникнути внаслідок будь-якої діяльності, проте особливо гострою вона є для представників професій типу «людина — людина», оскільки вплив об'єкту діяльності при цьому відбивається на психологічному стані працівника. Як свідчать дослідження, в першу чергу, вона вражає представників комунікативних професій: педагогів, управлінців, юристів, працівників поліції. У загальному вигляді професійна деформація визначається змістом та інтенсивністю комунікативних контактів, необхідністю здійснення цілеспрямованого психологічного впливу на інших людей і попаданням під зустрічний психологічний вплив з їх боку [12].

Деякі науковці [5,7,15] зазначають, що професійна деструкція може супроводжувати будь-який трудовий процес. Отже, професійний розвиток неможливий без втрати вже надбаних якостей особистості. Під час професійної адаптації особа втрачає ті здібності, які заважають або не потрібні їй для

здійснення професійної діяльності та здобуває необхідні. Під впливом професійного середовища та особистості фахівця можуть виникати професійні деструкції. Вчені визначають професійну деструкцію як руйнування та зміну структури особистості та самої професійної діяльності під впливом змін, що вже утворилися в самій професії та індивідуальних змін фахівця [11].

Як зазначають Б. Вульф, Е. Симанюк та С. Дружилов професійні деструкції містяться в цілісному процесі професійного розвитку. Вони негативно впливають на ефективність навчання, оволодіння майбутньою професією. Виникнення і розвиток професійних деструкцій знижує продуктивність діяльності, негативно впливає на мотивацію і професійну позицію [5,14,15].

Розглядаючи професійні деструкції взагалі, Е. Зеєр відмічає, що під час тривалого здійснення однієї і тієї ж професійної діяльності виникає професійна стомленість, збіднюється різноманітність способів виконання цієї діяльності, втрачаються професійні навички та здібності, зменшується працездатність. На його думку, професійні деструкції – це зміни в структурі діяльності, та зміни особистості. Ці зміни негативно впливають на продуктивність праці та взаємодію з колегами, а також на розвиток самої особистості [7, с.40-42].

Таким чином професійні деструкції – це порушення особистісного розвитку в результаті професійної діяльності, які позначаються на зниженні загального рівня працездатності та адаптивних властивостей працівника. Порушення функціонування особистості у результаті професійної діяльності можуть виникати на фізіологічному рівні (розвиток «професійних хвороб», зниження моторики), психосоматичному та індивідуально- психологічному (деформація рис особистості, порушення соціальних зв'язків).

Крайній ступінь професійної деформації отримав назву професійної деградації. У цьому випадку відбувається зміна ціннісних орієнтирів особистості. Стереотипи професійної діяльності змінюються, особистість починає формально ставитися до своїх обов'язків, їй не цікавить, наскільки ефективна тепер її діяльність.

Але ознаки негативного професіогенезу можуть виникнути також при переході з однієї стадії професійного розвитку на іншу, тому що цей процес супроводжується виникненням так званих професійних криз. На існування криз у процесі професійного становлення особистості вказують Н. Антонова, Л. Анциферова, І. Бринза, Ф. Василюк, Н. Глуханюк, Е. Зеєр, Є. Климов, А. Маркова, Л. Мітіна, Е. Симанюк, О. Рудюк, А. Фонарьов та ін.

Під кризами професійного становлення ми розуміємо нетривалий у часі період кардинальної зміни професійної свідомості, який супроводжується зміною вектору професійного розвитку. Основними ознаками професійних криз є: втрата почуття нового, відставання від життя, зниження рівня професіоналізму, внутрішня розгубленість, усвідомлення необхідності переоцінки себе, свого місця у професійному просторі, пониження власної оцінки, втомленість, відчуття вичерпаності своїх можливостей.

Науковці підкреслюють [6,13], що кризи професійного становлення виявляються у зміні темпу та вектору професійного розвитку особистості, що викликає перебудову психологічної структури особистості та можливість переорієнтації соціально-професійної спрямованості.

Найчастіше розрізняють такі види криз професійного становлення: криза учбово-професійної орієнтації, криза вибору професії, криза професійних експектацій, криза професійної кар'єри, криза соціально-професійної самоактуалізації, криза втрати професії. Кожна з криз має як загальні, так і специфічні психологічні особливості протікання.

Існує два основних варіанти подолання та виходу з них:

- криза може привести до особистісної та професійної дезадаптації, до швидкого виникнення професійних деформацій та зміни професійної діяльності, тобто прояву ефектів негативного професіогенезу;
- криза може забезпечити подальший особистісний та професійний розвиток фахівця, надає можливість перейти на більш високий рівень професіоналізму, призводить до професійної та особистісної зрілості, що є ознакою позитивного особистісного професіогенезу.

Представленість криз у життєдіяльності здебільшого залежить від їхньої значущості, від сили суб'єктивного переживання та докладених вольових зусиль щодо їх подолання. Як зазначає Ф. Василюк, результатом переживання професійних криз є певна метаморфоза особистості, її переродження, прийняття нового змісту життя, нових цінностей, нової стратегії життя, нового образу «Я» [2].

Крім того, професіогенез особистості розгортається в часі та просторі і залежить від взаємовпливу на особистість різноманітних чинників, серед яких Е. Зеєр [6,7] виокремив: зовнішні (соціально-економічні умови, провідна учбово-професійна і професійна діяльність, техніко-технологічний рівень діяльності, система стимулювання професійного росту, випадкові обставини і життєво важливі події); внутрішні (біопсихічні і фізіологічні особливості, соціально-професійна активність, мотиви і смисли професійної діяльності, потреби в реалізації свого професійно-психологічного потенціалу, потреба в самореалізації, кризи професійного становлення, ірраціональні).

Під впливом різноманітних чинників, просуваючись професіогенетичними сходинками, особистість долає або не долає виникаючі професійні кризи, обираючи таким чином подальший вектор професійного розвитку.

На нашу думку, в аспекті вивчення професійних криз продуктивним є підхід Е. Зеєра [6, с. 211] і Е. Симанюк [14, с. 30] до типологізації життєвих криз і криз професійного становлення. Вони розділяють їх на нормативні та ненормативні.

Нормативна криза характеризується зміною соціальної ситуації розвитку, та провідної діяльності і становленням (появою) психологічних новоутворень. Нормативні критичні події, зумовлені послідовністю та логікою професійного становлення (наприклад, закінчення школи, вступ до навчального закладу, працевлаштування).

Ненормативні професійні кризи зумовлені системою соціально-психологічних факторів (подій і обставин), які мають для особистості критичний характер. Для ненормативних критичних подій характерна випадковість

(сприятливі або несприятливі події) обставин, тобто те, що передбачити практично неможливо, наприклад, невдача під час вступу до навчального закладу, відхилення від участі в конкурсі, втрата роботи. Результатом впливу різноманітних суб'єктивних та об'єктивних чинників та не проходження професійних криз може стати негативний розвиток професійного вектору становлення особистості.

Результатом впливу різноманітних чинників, зіткненням особистості з професійними кризами та обраними шляхами їх подолання може стати:

- плавне, безконфліктне професійне становлення;
- прискорений початковий розвиток із подальшою стагнацією та спадом;
- ступеневий, стрибкоподібний розвиток з кризами та досягненням акме.

Перетворення людини на особистість протягом життя розгортається в межах трьох основних напрямків. Первинним є індивідний, що обумовлений біологічними особливостями, індивідні особливості впливають на особистий розвиток людини, а в свою чергу, індивідні та особистісні характеристики стають визначальними та впливають на професійний. Професія також впливає на розвиток характеристик людини, як позитивно так і негативно. Розвиток людини як індивіда, особистості та професіонала є специфічним для кожної особи і залежить від багатьох чинників. Базуючись на розумінні цього О. Бодальов виокремив чотири основних сценарії розвитку дорослої людини:

- індивідний розвиток значно випереджає особистий та професійний (пріоритетами є збереження здоров'я, задоволення соматичних потреб; професійні інтереси слабо виражені, помірна працездатність);
- особистий розвиток переважає над індивідним та професійним (пріоритетами є родинні цінності, підвищення інтелектуального та духовного рівнів; професійні цінності займають друге місце, характерним є помірна працездатність);

- професійний розвиток домінує над індивідним та особистісним (пріоритетами є професійна діяльність та кар'єра, характерним є трудоголізм та дуже висока працездатність);

- збалансованість професійного, індивідного та особистісного розвитку (узгодженість пріоритетів професійної діяльності, родини та особистісного вдосконалення; висока, нормована працездатність).

Як зазначає науковець, лише відносна відповідність темпів розвитку цих вимірів людського існування є оптимальним для реалізації людської суті, «виконання» людиною себе [1].

Виходячи з характеристик оптимальної реалізації особистості та аналізуючи вплив зовнішніх та внутрішніх факторів на сценарії професійного розвитку особистості Е. Зеєр та Е. Симанюк [7] виділили та описали шість їх видів:

- плавне уповільнення професійного розвитку(плавне наростання професіоналізму без досягнення професійної майстерності, поступове згасання і спад професійної активності);

- стагнуючий професійний розвиток (наявність тривалих періодів професійного застою);

- спад професійної активності і можлива редукція професійного розвитку (активний розвиток на початку кар'єри, швидке досягнення високих результатів і різкий спад професійної активності);

- досягнення значних результатів у професії (високі професійні результати, стрибкоподібні якісні зміни професійної зрілості);

- кардинальна зміна траєкторії професійного розвитку (обумовлено зміною професії; професійна кар'єра з «чистого аркушу»);

- катастрофа (зумовлена критичними життєвими або професійними подіями) [7, с. 40-42].

Висновки і пропозиції. Таким чином здійснюючи професійний вибір, через набуття професійної ідентичності, долаючи наслідки негативного професіогенезу (професійні кризи, деформації, деструкції), ступаючи сходинка-

ми саморозгортання у професійному середовищі в залежності від обраного сценарію становлення, людина просувається до вершин особистого професіоналізму, який виступає інтегративною характеристикою професійно зрілої особистості. Врахування у підготовці висококваліфікованих фахівців можливості прояву різних аспектів негативного професіогенезу є невід'ємною складовою комплексного підходу до проблем професійного становлення особистості. Тому перспективним напрямком наукової та практичної діяльності є розробка та впровадження дійових технологій профілактики та подолання наслідків негативного особистого професіогенезу.

Список використаної літератури

1. Бодалев А.А. Вершина в развитии человека: характеристики и условия достижения. – М.: Флинт Наука, 1998. – 230 с.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
3. Геллерштейн С. Т. Психотехника. История советской психологии труда. Тексты (20–30-е гг. XX века). – М., 1983. – С. 213-222.
4. Гордієнко В. І., Копець Л. В. Основні проблеми дослідження професіогенезу особистості в сучасній психології // Наукові записки, Т. 20 (соціологічні науки), 2002.
5. Дружилов С.А. Профессиональные деформации и деструкции как индикаторы душевного неблагополучия человека // Современные наукоемкие технологии, № 2, 2010.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессий : учеб. пособ. для студ. вузов. – М. : Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
7. Зеер, Э. Ф. Сыманюк Э. Э. Психология профессиональных деструкций: Учебное пособие для вузов. – М.: Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. – 240 с.
8. Ковальчишина С. В. Психологічні особливості виявів професійної деструкції у слідчих органів внутрішніх справ на етапі професіоналізації

// Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. - 2012. - Вип. 5. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_42

9. Лобанова А. В. Профессиональные деструкции на стадии вхождения в профессию // Матер. II Международной научно-практической конференции «Актуальные социально-психологические проблемы развития личности в образовательном пространстве XXI века» - Кисловодск : Изд.-во «Тьютор», 2007. – С. 452-454.

10. Маркова А. К. Психология профессионализма. - М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. - 312 с.

11. Мацегора Я.В. Проблема професійних деструкцій та деформацій працівників правоохоронних органів // Вісник Національного університету оборони України, № 2 (33), 2013.

12. Мілорадова Н.Е. Професійна деформація працівників органів внутрішніх справ: причини виникнення та шляхи профілактики Матеріали III Всеармійської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях – Київ: НУ-ОУ, 2011. – С. 204-206.

13. Сыманюк Э.Э. Психологические барьеры профессионального развития личности. Практико-ориентированная монография. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2005. – 252 с.

14. Сыманюк Э.Э. Психология профессионально обусловленных кризисов. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та, 2004. – 320 с.

15. Сыманюк, Э. Э. Синергетический подход к изучению профессионально обусловленных деструкций // Синергетика в психологии профессионального развития: Сб. науч. ст.– Екатеринбург: Рос. гос. проф.-пед. ун-т. – 2004.– С.93-108.